

Адем Ханџић

О ОРГАНИЗАЦИЈИ ВОЈНЕ КРАЈИНЕ БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА У XVII СТОЉЕЋУ Сјеверна и сјеверозападна граница

Питање војне крајине уопће, и оне одбрамбене, са западне стране граничне линије, као и оне турске, у границама тадашњег босанског ејалета, није у науци довољно расвијетљено. Посебно се мало зна о организацији крајине унутар граница тог ејалета, о чему желим овдје да пружим краћи преглед. Познато је да је босански ејалет у цјелини, као најистуренији према Западу, стално представљао гранични ејалет османске државе. Међутим, директну крајину на тој страни чинио је гранични појас који је обухватао бројне тврђаве чије су посаде чинили граничари (дневничари). На основу неколико пописа граничних тврђава из краја XVI и прве половине XVII ст., сачуваних у турским архивима, могуће је разјаснити организацију и структуру те крајине.

I

Организација крајине манифестовала се у два вида: а) посебним статусом пограничних тврђава и структуром њихових посада и б) организовањем капетанија у томе појасу.

Прије него се усталио гранични појас, тј. од турског освојења дијелова Босне (1463) и оснивања босанског санџака (1464), до пада Бихаћа и бихаћке крајине (1592) протекло је 130 година. О томе како се од почетка развијао и помјерао тај гранични појас напоменућу неке чињенице. Зна се да је првобитно окупирани простор Босне краљ Матија Корвин одмах сљедеће године (1464) својом акцијом знатно сузио, основавши двије бановине, сребреничку и јајачку. Прва се протезала између ријека Саве,

Дрине и Босне до поријечја Спрече и града Зворника, а јајачка је обухватала шире јајачко подручје, заједно са градовима у долини Пливе и Врбаса протежући се на исток до близу Травника, а сјеверније и до доњег тока ријеке Босне. Између тих бановина усијецао се у прво вријеме тампон-териториј »босанске државе«, тј. раније феудалне области Радивоја Котроманића, брата краља Стјепана Томаша, која је »држава«, како се мисли, била успостављена 1465. и потрајала до 1476, када су је Турци ликвидирали¹. Могуће је, међутим, да је та Радивојева област од почетка (1463) била остављена Радивојевим наслѣдницима као аутономна. Састојала се, према Thalloszy-у, од неких шест утврђених градова на сјевер од Лашве². Из турских пописа, међутим, могло се разабрати да су главне утврде те »босанске краљевине« чинили градови у средњем току Босне, сјеверно од Врандука: Маглај, Добој и Тешањ³.

Који су утврђени градови у Босни првобитно били запосједнути сталним турским посадама послје оснвања наведених бановина и те квази »босанске државе« говори први турски попис босанског санџака из 1468/9, који је тада обухватао и дијелове Херцеговине. Ти градови, пописани по ранијим феудалним областима, јесу: у бившој земљи Ковачевића: Кључевац на Дрини; у земљи краљевој: Боровац, Крешево, Црешњево (Трешњево), Прозор, Сусид, Врандук и Бобовац; у вилаету Сарајеваси: Ходидјед: у вилаету Јелеч: Јелече и Звечан; у земљи Павловића: Добрун, Борач и Вишеград и у земљи херцеговој: Милешево, Самобор и Тођевац⁴. Укупно, дакле, 17 утврђених градова, које су чувале сталне посаде, мустахфизи-тимарлије. Од тог времена била је формирана истурена крајишка зона са неколико утврђених градова, посебно пописивана, које су чували граничари, а постојала је више од пола столећа, до пада сребреничке и, касније, јајачке бановине.

Које је градове обухватала та првобитна крајишка зона потребно је утврдити. Није, наиме, пронађен један попис те крајине. Од наведених 17 градова Турци су четири града напустили прије 1485, јер им више нису били потребни и то: Боровац, Црешњево, Борач и Тођевац, тј. они се у спахијском попису из те године више не спомињу⁵, као што се ни касније уопће више не спомињу. За град Црешњево се зна да је био разорен прије

1. С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни послје 1463. године*, ИГС, бр. 3, 1954, 123–131.
2. Thalloszy-Szilfay, *Повијест Јајца 1450–1527*, Загреб 1916.
3. А. Ханџић, *Нахија Брод крајем XV и почетком XVI вијека*, Радови III, изд. Музеја града Зенице, Зеница 1973, 383–391.
4. Истанбул, Belediye kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalarf, Defter, No 0–76, из 1468/9. Фотокопије: Оријентални институт, Сарајево, дефтери бр. 216.
5. Istanbul, (Başbakanlık Arşivi) (BBA), Tapu defter (TD), No 18. Сумарни попис босанског санџака из 1485. Оријентали институт (фотокопије), бр. 61.

1477, каква је наредба садржана у попису из те године⁶, а вјероватно су такву судбину имала и остала три наведена града. Исто тако, 1485. године не спомињу се ни градови Сусид и Врандук, али они нису били напуштени ни разорени, јер се спомињу поново 1516. Те године међутим, спомињу се, поред горе наведених градова, још Акхисар (Прусац), Травник и Врх Билица.

Из наведених података може се закључити да су прије 1485. градови Сусид и Врандук постали угрожени, те су малобројне тимарлије у њима замијенили бројнији одреди граничара (диевничара) због чега се ти градови као гранични – улufeџијски у спахијском попису из те године не наводе. За Врандук се зна разлог зашто је у то вријеме дошло до промјене његових посада, тј. зашто су били повучени тимарлије, а постављени бројнији граничари. Зато јер је Вук Гргуревић, деспот српски и војвода Матије Корвина, 1476. прошао долином Босне, продријевши до самог Сарајева. У вези с тим догађајем Турци су изградили и једну нову тврђаву, звану Врх Билица, сјевероисточно од Зенице, да би надзирала споредни пут који је заобилазио Враидук⁷.

Источно од Враидука, гранична зона је обухватала градове (у зворничком санџаку): Перин и Кушлат иа Дрињачи, затим Звориик и Сребреницу, које су чували граничари, све док је постојала сребреничка бановина⁸. Падом те бановине граица је била помјерена на Саву, па су у новој граничној зони постојали градови: Шабац, Ноћај (код Срем. Митровице), Нови (на Сави код Бијељине), Брчко и Градачац⁹, док су осталих седам јужнијих градова у томе санџаку чувале тимарлије.

Укратко, првобитна крајина, све док су постојале наведене угарске бановине, протезала се у полукругу од Сусида иа Врбасу до Сребренице, обухватајући градове: Сусид, Акхисар, Травник, Враидук, Перин, Кушлат, Зворник и Сребреницу.

II

Престанком турских освајања на сјеверним и сјеверозападним границама Босне устаљује се гранична линија и формира гранична зона-крајина (серхат), која је потрајала више од једног стољећа. Она се проте-

6. ВВА, TD, No 5. Опширни попис херцеговачког санџака из 1477/8. године. Оријентали институт (фтк.), бр. 94.

7. А. Ханџић, *Нахија Брод*, 387–389.

8. ВВА, TD, No 171. Сумарни попис зворничког санџака из 1519. Оријентални институт (фтк.), бр. 89. (Издање:) *Два прва пописа зворничког санџака (1519. и 1533)*, обрадно А. Ханџић. Изд. АНУ БиХ, Грађа књ. XXVI, Друштвене науке, књ. 22.

9. ВВА, TD No 173. Сумарни попис зворничког санџака из 1533. Оријентални институт (фтк.), бр. 90. Изд. АНУ БиХ, Грађа књ. XXVI.

зала у великом полукругу од Пожеге и Вировитице, преко Градишке и Костајнице, те Бихаћа и бихаћке крајине, скрећући на Перушић и даље преко Котара (Полешник, Врана, Скрадин) на Клис, Имотски, Вргорац и приморским појасом све до Новог и Рисна у заљеву Боке. Смиривање појединих дијелова тог граничног појаса пада у различита времена. Најраније се крајина била усталила према млетачким посједима у Далмацији, још крајем XV стољећа. Град Нови, као најважнија утврда на југу херцеговачког санцака, потпао је под турску власт још 1482., док је на крајњем сјеверозападу падом Бихаћа 1592. било окончано запосједање бихаћке крајине. Средином XVI стољећа престају турска освајања у земљама преко ријеке Саве (у Славонији), па након оснивања пакрачког (церничког) санцака (1557) стабилизује се гранични појас у томе, као и у сусједном, пожешком санцаку. У југозападној Босни, опет, дијелом према млетачкој, а дијелом према аустријској граници, крајишка зона се стабилизује након оснивања санцака на тим странама, клишког (1537) и крчког или личког (1580). Најкасније се усталила бихаћка крајина, тј. након оснивања бихаћког санцака, што се догодило послје 1604., а прије 1616. када се, у наведеном попису (бил. 11), први пута спомиње као засебан санцак. Тако се од тог времена војна крајина босанског ејалета протезала кроз његових седам санцака (пожешки, пакрачки, босански, бихаћки, крчки (лички), клишки и херцеговачки); у позадини је остао само још зворнички санцак.

Мени је иамјера да се, због обима грађе, осврнем само на један дио овог граничног појаса, на крајину која се протезала кроз прва четири санцака (пожешки, пакрачки, босански и бихаћки), док ће о преосталом дијелу ове зоне слиједити други прилози.

Пописи граничних тврђава и њихових улүфеџијских посада вршени су повремено. За разлику од основних, спахијских (пореских) дефтера, пописиваних по санцацима, крајишка зона је пописивана интегрално, као цјелина. Нарочито су значајна три сачувана таква пописа; сва три се налазе у архиву у Истанбулу. Први, из 1586-7 године¹⁰, обухвата славонску и један дио босанске крајине. Представља детаљан попис тврђава и њихових граничара у сјеверозападном дијелу пожешког, цијелом пакрачком (церничком), као и у сјеверозападном дијелу босанског санцака, до саме бихаћке крајине, укупно 32 тврђаве.

Друга два пописа обухватају комплетан гранични појас, од Пожеге до Рисна, који се, како је речено, протеже кроз седам санцака. Први, из

---

10. BBA, Maliyeden müdevver vesikalari, Dester-i resid-i neferat-i liva-i Bosna, ve Zacasna ve Rojega, No 826. Попис опсежан (408 стр.); није копиран.

новембра 1616¹¹ обухвата 78 тврђава, а уз још разне запосједнуте мање куле, мостове и хендеке, садржи укупно 108 чуваних фортификационих објеката. Други попис, из новембра 1643¹², обухвата исти тај гранични појас са укупно 83 тврђаве, а заједно са паланкама, кулама, мостовима и другим чуваним објектима, укупно 126 запосједнутих фортификационих објеката.

III

А) *Тврђаве.* У кратком времену Турци су успијевали да дограде и довољно утврде све запосједиуте средњовјековне тврђаве на свим странама. То произлази и из наведених пописа, у којима се код свих важнијих тврђава у њиховим називима истиче »стара тврђава«, »нова тврђава«, »нове куле у тврђави« и слично. Штавише, тај »нови дио« тврђаве имао је често бројнију посаду од посаде у »старом дијелу«, што значи да је та доградња код важнијих тврђава каткад надмашивала затечено, старо утврђење (Градишка, Костајница, Бихаћ, Удвина, Скрадин, Клис, Нови у Херцеговини и друге).

Компарирањем наведених пописа види се да се број чуваних стратешких објеката стално повећавао. Крајина је све више утврђивана, очито, и с једне и с друге (западне) стране. У међувремену (1616–1643), Турци су у неке градове тек поставили посаде. Такви су у бихаћком санџаку: Тодор–Нови, Пећиград, Дрежник, Мутник, Брековица и Тржац, који се спомину само у попису 1643. Такођер, нешто раније, у међувремену 1586–1616, повећавао се број улфацијских градова у пожешком, као и у пакрачком санџаку. Истина, мировним уговором на утоку Житве (1606), Турци су морали напустити истурени дио пакрачког санџака са градовима: Чазмом, Мославином и Зденцима. Укратко, између 1616. и 1643, на цијелом граничном појасу евидентно је значајније повећање чуваних фортификационих пунктова, са 108 на 126, како је истакинуто.

Конкретну просторну преодбу о овој крајини на сјеверним и сјеверозападним границама Босне пружају сами сљедећи градови. Године 1643. пописани су по санџацима, почевши од босанског санџака, међутим, ићи ћемо редом, од истока према западу. То су у санџаку Пожега: Пожега, Вировитица, Брезовица, Слатник, Сопје, Михољац, Горјан, Пољана, Хум, Каменград и Воћин; у санџаку Пакрац: Церник, Граница, Добри Град, Сирач, Пакрац, Подборје, Велика, Ступчаница и Бијела Стијена; у санџаку Босна: Градишка, Дубица, Јасеновац, Костајница, Бања Лука, Нови, Грозданско, Горичка, Језерско, Каменград, Крупа, Бу-

11. ВВА, *Maliye defteri*, No 681. Опширан попис, стр. 264, писан развучено, флот, лошим рукописом. Као и претходни, налази се само у архиви у Истанбулу (није копиран).
12. ВВА, *Maliye defteri*, No 3721. Други његов примјерак налази се у: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Mxт No 627, чија копија постоји и у Оријенталном институту, Дефтери No 81.

жим, Цазин, Острожац, Изачић, Стијена, Тодор-Нови, Пећиград (Михал Пеклер), Прековршка, Бихаћ¹³, Заскрад, Жаље, Дрежник, Брековица и Тржац.

Све су то, углавном, средњовјековни градови, који су раније обрађивани. Најприје је Bösendorfer добрим дијелом обухватио и обрадио градове у Словенији¹⁴, а затим Szabo¹⁵. Трухелка је, опет, обрадио најзначајније и најљепше наше градове,¹⁶ а неке од тих још и Лопашић.¹⁷ Затим, све босанске градове, углавном, обрадио је Крешевљаковић¹⁸.

Прије првог наведеног пописа (1586) Турци су у босанској крајини, тј. у Прекоуњу, били заузели далеко шире подручје од пописаног. Готово сви градови сјеверно од Бихаћа до горњег тока Глине и на запад до Коране били су дотле у њиховим рукама. То су: Стијена, Брековица, Мутник, Језерско, Врнограч и Тржац. У турској власти није још био Бихаћ и његова ужа околина која је обухватала: Рипач, Соколац и Изачић. Падом Бихаћа (1592) пала су и та три сусједна града. Нешто касније, Турци су на овој страни освојили и градове: Тодорово (Тодор-Нови), Велику Кладушу, Пећиград (Михал Пеклер), Штурлић и Подзвизд. Па, ипак, на лијевој страни Уне они су 1586. чували само пет градова (Острожац, Цазин, Бужим, Гвозденско и Зрин). Посаде у горе наведеним градовима, међутим, спомињу се знатно касније. Наиме, тек 1643. забиљежене су посаде у свима наведеним градовима осим Велике Кладуше, Штурлића и Подзвизда. Према томе, очито је да је један дио граничног подручја остајао и дуже времена пуст, ничија земља.

IV

Посаде. Граничари (дневничари) дијелили су се на пет родова: мустахфизи, тобџије, азапн, фариси и мартолови. За разлику од тврђавских посада у унутрашњости, које су се састојале само од мустахфиза и тобџија, са сталним тимарским доменима, пописивани у спахијским дефтерима једног санџака, граничари су примали дневнице у новцу и, како је речено, пописивани у посебним пописима улufeџија (дневничара), који су обухватали цијелу крајину. Дневница у новцу претпостављала је несталност мјеста, могућност покрета, што је и разлог таквог материјалног обезбјеђења.

Иако сви дневничари, мустахфизи (чуварн) и тобџије чинили су сталан дио посаде, као њена дефанзива. Заповједник тврђаве био је увијек

13. Иако Бихаћ у тексту није означен као санџак, на крају, у рекапитулацији, пописа констатује се као посебан санџак.

14. J. Bösendorfer, *Цртнице из славонске повијести*, Осиек 1910.

15. Gj. Szabo, *Средовјечни градови у Хрватској и Славонији*, Загреб 1920.

16. Ђ. Трухелка, *Наши градови*, Сарајево 1904.

17. Р. Лопашић, *Бихаћ и Бихаћка крајина*, Загреб, 1943.

18. Х. Крешевљаковић, *Стари босански градови*. Наше старине I, Сарајево 1953, 7-45.

ага мустахфиза (диздар, диздар–аге). Уколико тврђава изгуби гранични карактер, мустахфизи и тобџије остају стална посада и добијају тимаре као годншње плате. Остала три рода: азапи (стражарн), фариси (коњаници) и мартолови чинили су оперативне одреде. Сви наведени родови дјелили су се на џемате, а ови на мање јединице, буљукe, односно оде; код мустахфиза и тобџија називани буљуцима, а код осталих родова одама, у јачини 8–10 људи. Џемати су могли имати до највише 10 ода (максимално до 100 људи). Заповједници су им били аге, који су имали своје замјенике–ћехаје. Остало ниже командно особље, по својим називима и службама, било је у разним родовима различито, зависно од основне намјене и службе појединих родова.

Азапи су били опћенито најбројнији. Свуда их је било обично дупло више него мустахфиза, који су били на другом мјесту. Њима је, очито, била намијењена посебна служба. Чували су тврђаве, градска врата, мостове, куле и паланке. Затим су слиједили коњаници, па мартолови, којих је обично било упола мање од мустахфиза. Ипак, врло је значајна била улога мартолова на крајини. Тобџије су били најмалобројнији, најчешће по 1 буљук, а највише по 4 буљукa, као у Бихаћу, Новом (Херцеговина) и *Sedd-i Islamu* (Габела).

Коњица је у граничним тврђавама, нарочито у равничарским предјелима, имала најважнију улогу. Зависно од различитих положаја и потреба, тврђаве су имале различите родове у служби. Код неких градова на водама, иако нарочито истуреним, није било коњице, мустахфизи минимално или никако заступљени, док се бројна посада састојала, углавном, од азапа, какве су биле тврђаве Градишка и Јасеновац. У Градишкој је, на примјер, од укупне посаде улуфџија 1643. године (мустахфизи, тобџије, азапи и мартолови) 860 људи, на азапе отпадало 714. У Бихаћу, опет, фариси су били бројно заступљени колико и азапи, преко 300 коњаника.

Желимо ли најкраће споменути о конфесионалној структури, може се, на основу наведених пописа (биљ. 10 и 11), рећи да су крајишке посаде у великој већини чинили муслимани са нашег простора. Такви су у цијелости били родови: мустахфизи, фариси и тобџије. Помијешане јединице чинили су мартолови и азапи. Иако су мартолови првобитно представљали хришћанске одреде, у ово вријеме су и они, на овом простору, претежно муслимани, а само, могуће, једном трећином хришћани. Истина, неке оде у цијелости, са старјешинама, били су хришћани, друге оде муслимани, а треће помијешани. Исто тако, нека специфична командна звања у џематима мартолова заузимали су, углавном, хришћани, као што су: калауз, сермаје, харамбаша.¹⁹ Нешто мање конфесионално помијешаних ода било је код азапа.

19. Милан Васић, *Мартолови у југославенским земљама под турском владавином*, АНУ БиХ, Сарајево 1967, –286; А. Ханић, *Прилог историји старих градова у босанској и славонској крајини пред крај XVI вијека*, ГДИ БиХ, XII, 1963, 321–339.

Јачање крајишког појаса, тј. повећавање броја фортификационих објеката и бројно повећавање посаде, није било свуда равномјерно, зависно од политичких прилика. Највише је крајишка зона јачала на сјеверозападним и западним границама Босне. У Славоији, међутим, није се више осјећала тенденција турског притиска, та крајина се све више стабилизовала и смиривала. У неким градовима, поред граничара, били су упостављени и сталне тимарлије. У Зденцима је од 1568. постојала комбинована посада граничара и тимарника. Те године било је премјештено 25 мустахфиза-тимарлија из зворничког града у Зденце.²⁰ Затим, тимарлије су истодобно били евидентни и у градовима пожешког санцака: у Пожеги, Каменграду и Св. Миклошу. У Пожеги је 1569. било стационарано, поред граничара и 78 тимарлија, и то не само мустахфиза, него и азапи тимарлије (59 мустахфиза, 11 азапи и 8 тобџије)²¹. Исте године, у Каменграду је, поред граничара, било и 28 тимарлија (26 мустахфиза и 2 тобџије), а у Св. Миклошу 47 (41 мустахфиз и 6 тобџија)²².

У граничној зони у пожешком санцаку постојале су и друге промјене у међувремену два пописа, између 1586. и 1616. Турци су у пет нових тврђава поставили граничаре. То су: Сопје, Михољац, Горјан, Пољана и Хум. Исто тако, 1616. они поново држе Мославину (2 буљук мустахфиза граничара), премда постоје подаци да су тај град заједно са Чазмом и Зденцима морали напустити на основу уговора у Житви (1606)²³. Затим, те године није више постојала њихова посада у Св. Миклошу. Будући је у томе граду већ од раније (1586) постојала комбинована посада од граничара и тимарлија, нису ли у томе међувремену тимарлије сасвим преузели чување града, или се нешто друго догодило, не знамо.

Све у свему, у пожешком санцаку и поред повећања броја улфџијских градова, од ранијих 8 (1586) на 12 (1616), укупан број посада у томе међувремену није био повећан, штавише био је смањен за 574 војника, тј. од ранијег укупног броја 1750 на 1176 војника.

Најбоље чувани градови (1616) били су: Вировитица (420 граничара), Брезовица (217), Пожега (70 граничари + 78 тимарлије), Воћин (121), Каменград (91 + 28). У осталих седам улфџијских градова посаде су се кретале од 15 до 90 људи. Слично стање било је у пожешкој крајини и даље, кроз сљедећих 27 година, с тим што је у међувремену (1616–1643) тврђаву Сопје напустила малобројна посада граничара (24 азапа) и била пресељена у Вировитицу.

Бројно смањивање граничарских посада евидентно је, такођер, и у крајишкој зони пакрачког санцака. У међувремену 1586–1616. посаде су

20. ВВА, TD, No 259, fo 114. Сумарни попис зворничког санцака из 1548. г. Није копиран.

21. ВВА, TD, No 486, fo 45–56. Опширни попис пожешког санцака из 1569. г. Оријентални институт (фтк), бр. 106.

22. Исто, fo 61–66 и 102–107.

23. В. Клаић, *Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа*, св. III, 6, Загреб 1904; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево, 1959, 80.

бројно биле смањене за једну трећину, са 1260 на 826 људи. И ту је било одређених промјена. У томе међувремену од 10 градова отпала су три: Зденци, Крештеловац и Међурић, а истодобно се појавила два нова: Ступчаица и Бијела Стијена, тј. умјесто ранијих 10, остало је у тој крајини 9 граничарима запосједнутих градова. Будући су у Зденцима још од 1568. постојале комбиноване посаде граничара и тимарлија, вјероватно су тимарлије у цијелости замијенили граничаре. Бројно стање посада остало је, углавном, исто и у наредне три деценије. Најбоље чувани градови (1616) били су: Велика (335), Пакрац (178) и Сирач (110).

Тенденција опћег опадања броја граничара у пограничној зони у Славонији посљедица је, очито, даљњег увођења малобројнијих тимарлија и пребацивања граничара на друге стране.

Осврћући се на најизразитију крајину, крајину босанског и бихаћког санџака, пружићу основне податке аналитички, појединачно, јер сваки запосједнути пункт био је по нечему специфичан. Из тога ће се јасно видјети који су стратегијски били најважнији градови, тј. најбоље чувани, бројно стање њихових посада појединачно, као и структура по родовима. Наведени пописи граничара, с обзиром на податке који садрже, дозволили би и знатно детаљније разматрање ове проблематике, као што је: унутарња структура сваког рода, командно особље и њихови називи, материјално обезбијеђење – дневнице командног особља и обичних војника, из којих су државних прихода (рудника, царина и другог) текле плаће граничара, професионална структура и друго. Редослијед овог аналитичког приказа адекватан је редослиједу пописа из 1643. године.

Дубица. Ту су од почетка била заступљена сва четири рода и евидентно је стално повећавање броја граничара. Године 1586 (у 14 основних јединица) 140 војника²⁴, 1616: (30 основних јединица) укупно 318 војника; 1643: (51 јединица) укупно 505 војника.

У међувремену 1616–1643, посаде су постављене на два нова пункта: тврђавски мост (1 цемат азапа) и паланка Дубица (2 буљук мустахфиза, 1 буљук тобџија и 1 цемат азапа). У томе међувремену повећање је износило 187 људи. Највише су повећани азапи–100 људи.

Градишка. То је био најчуванији пункт на сјеверној граници. Тврђава је била много дограђена и утврђена и рапидно се повећавао број људи. Од раније постојале су ту комбиноване посаде граничара и тимарлија. Поред граничара ту је (1586) било и 27 мустахфиза. Између 1586. и 1616, повећање граничара износило је више него четири пута, са укупно 140 људи (14 осн. јединица)²⁵ на 649 људи (65 јединица). До 1643. број граничара се повећао на 860 људи (90 осн. јединица). Колико је тада било још тимарлија, не знамо. Укупна посада могла је износити око 900 људи. Више од половине тог броја, тј. 452 војника (49 јединица) било је стацно-

24. А. Ханџић, *Прилог историји...*, 326–333.

25. Исто, 329 (табеларни приказ).

нирано у новом дијелу тврђаве. Азапи су били далеко најбројнији, 714 људи. Коњаника није било, а у почетку (1586) није ту било ни тобџија. Главни су били азапи и пловни објекти. Ту је сједио и капетан ријеке Саве, најраније основане капетаније у Босни, а био је уједно ага првог џемата азапа у новом дијелу тврђаве.

Јасеновац. Гледајући само на граничаре у међувремену од 57 година, повећање посаде је било незнатно, са 200 (1586) на 219 људи (1643). И овдје је од раније било нешто и тимарлија. Године 1563, поред граничара било је и 5 мустахфиза-тимарлија. У међувремену 1616-1643, била су успостављена два нова пункта: паланка Јасеновац и доња кула тврђаве (по један џемат азапа), затим тврђави је био придодат још један џемат мартоласа. Ни у Јасеновцу није уопће било коњице. Већу половину посаде чинили су азапи, 160 људи (од укупно 219).

Костајница. И овдје се рапидно повећавало бројно стање, од 330 људи (1586)²⁶ на 769 (1616), односно на 896 (1643). Било је заступљено свих пет родова. Најбројнији су били азапи (291), затим мустахфизи (206), мартоласи (171), коњаници (150) и тобџије (39).

У Костајници је евидентно неколико нових, посебно чуваних пункта: мост на Уни, паланка Костајница, Нова кула у Костајници, Кула »Слатина«, кула Којсић, које су чували мустахфизи, тобџије и азапи.

Зрин. Били су заступљени свих пет родова. У међувремену 1586-1616, број граничара се био нешто смањено, са 200 (1586)²⁷ на 142 човјека (1616). У каснијем периоду укупан број се повећава на 234 (1643). Најбројнији су били мартоласи (65), затим коњаници (61), па мустахфизи (55).

Нови. Били су заступљени сви родови. Евидентно је стално бројно повећање, од 150 људи (1586)²⁸ на 215 (1616), односно 382 (1643). Азапи су најбројнији (170), на које је (1643) отпадала скоро једна половина. И овдје је евидентно неколико чуваних објеката: тврђава, тврђавски мост, паланка, кула пролаза »Ошпугар«.

Гвозданско. И овдје су били заступљени сви родови. Граничари су бројно у овом међувремену остали скоро на истом нивоу, од 220 људи (1586)²⁹, на 237 (1616), односно 229 (1643). Најбројнија је била коњица.

Горичка. Нови чувани пункт, пописан тек 1643, није се могао убицирати. Укупно бројно стање 124 човјека, коњице није било.

Мајдан, рудник сребра. Од прије 1586. чувао га је један џемат (3, односно 1 ода) мартоласа.³⁰

26. Исто

27. Исто

28. Исто

29. Исто

30. Исто

Језерско. Малено утврђење. Граничари од прије 1616, и то прво само 2 буљукa – 23 војника, а касније још и тобџије, укупно 30 људи (1643).

Бања Лука. Гранични појас с Бањом Луком протеже се дубоко у унутрашњост. Ради се о новој тврђави, за разлику од старе у Горњем Шехеру³¹, а посаду чине мустахфизи и тобџије, укупно 51 војник.

Крупа. Од прије 1586. Крупа је представљала релативно добро чуван пункт, са укупно 300 граничара.³² Касније се број смањује на 130 (1616), па повећаван на 232 (1643). Посаду су чинили четири рода, сви осим мартолоса. Чувала је три пункта: тврђаву, мост у Крупи и кулу »Фила«.

Бужим. Од прије 1586. посаду су сачињавали свих пет родова граничара, укупно 200 људи.³³ Касније (од 1616), коњаника није више било. Укупан број био је смањен на 113, па поново нешто повећан, на 131 (1643).

Цазин. Свих пет родова чинили су посаду од прије 1586,³⁴ и то: 150 људи, затим 202 (1616) и 237 (1643). Најбројнији су били азапи. Чували су два пункта: тврђаву и паланку.

Острожац. Чувана су два пункта: тврђава и паланка. Посада, пет родова граничара (најбројнији мустахфизи), од нешто прије 1586³⁵, и то прво: 150 људи, затим 136 (1616) и на крају 204 (1643).

Соколац. Године 1616. пописао је малобројна посада (у редослиједу испред Изачића) и у граду Сокоцу, у свему 19 људи (2 буљукa – 14 мустахфиза и 5 тобџија). Касније је посада премјештена, па се у попису 1643. више не спомиње.

Изачић. Такођер два пункта: тврђава и паланка. Посада четири рода, од нешто прије 1616, и то прво: 89, затим 156 људи (1643). После 1616. дошло је до промјене у структури. Те године није било мартолоса, а постојали су фариси, који су нешто прије 1643. били премјештени у Пећиград, и то као азапи, а умјесто њих успостављени су мартолоси. Паланку је чувало 38 азапа, остали тврђаву.

Стијена. Посада, три рода (мустахфизи, азапи и фариси) од нешто прије 1616, и то укупно 68 граничара. У међувремену посада знатно појачана, на 218 људи (1643). И структура се промијенила, коњице више нема, умјесто ње су мартолоси. Најбројнији су били азапи (у три цемата 137 људи).

Тодор-Нови (Тодорово). Посада, свих пет родова, од нешто прије 1643, у укупној јачини од 217 људи. Најбројнији су били азапи (90), с тим

31. Исто

32. Исто

33. Исто

34. Исто

35. Исто

што је од два џемата мартолосо један (11 људи) пребачен у азапе. Затим је слиједила коњица (51).

Пећиград (Türk Mihal Pekler). Малобројна посада, два рода (мустахфизи и азапи), укупно 23 граничара, од нешто прије 1643. За азапе је те године забиљежено да су то фарисн, који су овамо премјештени из тврђаве Изачић.

Прековршка. У истом подручју, али није конкретно убицирано. Малобројна посада, два рода (мустахфизи и тобџије), укупно 50 људи, успостављена од нешто прије 1643, када је пописана.

Бихаћ. Значајан стратегијски пункт. Чувана су, заправо, четири пункта: тврђава, кула тврђавског моста, караула пролаз и паланка. У међувремену 1616–1643, укупан број граничара био је повећан за једну четвртину, од 638 на 828 људи. Најбројнији су били азапи, девет џемата (383), затим коњица, осам џемата (304). У ствари, дошло је до измјене нутарње структуре. Највише је повећан број коњаника, 175 људи (12 ода), а азапа 64 (9 ода), док је број војника у остала три рода био смањен за 49 (мартолоси 4 оде – 30, мустахфизи 1 буљук – 13 и тобџије 1 буљук – 6).

Стратегијски најважнији пункт била је кула тврђавског моста гдје је сједио капетан бихаћке капетаније са својих 8 ода азапа (85 људи), који је пункт у обадва пописа (1616, 1643) најприје пописан. Поред тога, у ту кулу су прије 1643. била премјештена из града Тршића још и 2 буљука мустахфиза – 17 људи. Затим, у бихаћку тврђаву био је у томе међувремену премјештен комплетан шести џемат азапа, тј. 5 ода – 45 граничара.

О бихаћком санцаку у наведеним пописима тврђавских улуфеџија нема скоро ичкаквих података. Компарирањем два пописа из почетка XVII ст., опширног пописа босанског санцака из 1604³⁶ и овог нашег из 1616.³⁷ могло се сигурно утврдити да је основан нешто прије 1616, тј. послије 1604, када се Бихаћ спомиње као сасвим истурени пункт у оквиру босанског санцака, а прије 1616, када се изричито спомиње као засебан санцак. То је, уједно, до сада најранији податак о постојању тог санцака.³⁸ Чудно је, ипак, да се у наведеним пописима граничара (1616, 1643) све тврђаве бихаћке области пописују континуирано са осталим тврђавама босанског санцака, а само се у рекапитулацији оног из 1616, код навођења обухваћених санцака, истиче Бихаћ као засебан санцак. Према домаћим и западним изворима, бихаћки санцак је обухватао утврђене градове: Бихаћ, Крупа, Каменград, Рипач, Цазин, Бужим и Ос-

36. ВВА, TD, No 479 (III дно). Опширни попис из почетка 1604. Оријентални институт (фтк), бр. 205.

37. Уп. бил. II.

38. А. Ханџић, *О друштвеној структури становништва у Босни почетком XVII стољећа*, РОФ XXXII–XXXIII, Сарајево, 1984, 130, 140.

трожац.³⁹ Свакако су томе санцаку припадали и сви други утврђени градови и с лијеве стране горње и средње Уне, као природне границе, дакле још: Кладуша, Штурлић, Тржац, Вриограч, Гвозданско, Зрни, Тодор-Нови, Стијена, Изачић, Пећиград, Језерско, Мутинк, Јасеница и друга насеља и градови који су с те стране Уне дошли под турску власт.

Заскрад. Очито малена тврђава, није убицирана. Од прије 1616, посаду чине три рода граничара (мустахфизи, тобије и азапи), укупно 60 (1616). Касније се посада удвостручила, 113 људи (1643).

Жабље, црква. Неубицирано. Такођер посада од три рода (мустахфизи, тобије и азапи) и то прво укупно 65 (1616), затим 86 људи (1643).

Мост »Хендек«. Неубицирано. Према забиљешци из 1643, када се први пута спомиње, био је то засебаи агалук, ипак, вјероватио у оквиру бихаћке капетаније. Посада, два рода (мустахфизи и азапи), у свему 105 људи.

Нова кула. Неубицирано. Посада, од прије 1643, три рода (мустахфизи, тобије и азапи), укупно 76 људи.

Гледајући на редослијед пописа могуће је да се задње четири тврђаве налазиле у ближој околини Бихаћа.

Дрежник. Два пункта, тврђаву и паланку чували су од прије 1643. три рода граничара, и то: тврђаву два цемата азапа – 48 људи, а паланку мустахфизи и тобије – 32, укупно 80 људи.

Мутница (Мутинк). Малобројна посада, мустахфизи и азапи, свега 38 људи; од прије 1643.

Брековица. Такођер малобројна посада (1643), мустахфизи и азапи, свега 40 људи.

Тржац. Нешто послвије 1616. постављена је посада и то: 4 буљука мустахфиза (46), 2 буљука тобија (25) и 7 ода азапа (79), укупно 150 људи.

Резимирајући, дајем овдје табеларио сасвим кумулативне податке из наведених пописа за санцаке Босну и Бихаћ о бројној заступљености појединих родова, као и компарацији стања (повећања) ове крајине у означеном времеиском интервалу:

39. Х. Шабановић (*Босански пашалук*, 80) је навео као најранији спомен бихаћког санцака у једном турском документу (Дубровачки архив, АТ, Б 129) из 1029. X/1620. године. Исто тако, Ф. Рачки спомиње Бихаћ као засебан санцак, наводећи и утврђене градове које је обухватао: Рипач, Бихаћ, Цазин, Бужим, Острожац, Крупа и Каменград. *Прилози за географско-статистички опис босанског пашалука*, Старине ЈАЗУ XIV, 1988, 184–185. Међутим, ти подаци су се везали за године 1624–1626. Сигурно је, дакле, да је бихаћки санцак основан нешто раније, око године 1616.

Босна и Бихаћ

Година	мустахфизе		тобџије		азапи		фариси		мартолоси	
	Број буљука	Број људи	Број буљука	Број људи	Број ода	Број људи	Број ода	Број људи	Број ода	Број људи
1616.	89	885	28	265	185	1722	74	628	63	600
1643.	109	1319	50	533	320	3050	89	874	82	827
Разлика	20	434	22	268	135	1328	15	246	19	227

Из ове кумулативне скице за босански и бихаћки санџак ситуација је јасна – осјетно повећање људства и даље јачање војне крајине у овом интервалу од 27 година. Дакле, 1616. је у 439 јединица (буљука, ода) било ангажовано 4300 људи, напрема 6602 човјека у 650 јединица 1643. године. Повећање износи 2302 човјека у 211 јединица. Видјели смо да је другачија ситуација била у пожешком и пакрачком санџаку.

Још ћу навести следећи сумаран податак који се односи на цијелу ову крајину. На крају наведеног пописа из 1616. године записано је дословно: »Укупно војника у санџацима Босни, Бихаћу, Чазми (Пакрац), Пожеги, Клису, Херцеговини и Крки износи, и то: мустахфиза и тобџија 3427 и азапа, фариса и мартолоса 6680«, што износи свеукупно 10107 војника. Према томе, у наведеном интервалу (1616-1643) у босанској и бихаћкој крајини бројно стање улufeџијских посада било је повећано више од 50%.

V

Б) *Капетаније*. Оснивање капетаније започело је крајини и знатно је допринијело организационом јачању крајине. Прве су основане у другој половини XVI стољећа, и то у Градишкој, Крупи, Бихаћу, Клису и Габели, а касније су осниване и по унутрашњости, у цијелој Босни и Херцеговини. Задаћа оних на крајини позната је, чување границе, а оне у унутрашњости да чувају путеве од хајдука и брину се о опћој сигурности у свом дјелокругу. Улога капетанија у овом ејалету у науци је детаљно расвијетљена⁴⁰, међутим, навешћу овдје само неколико података који садржа наши наведени пописи улufeџија.

Постоји мишљење да су се Турци упознали с установом капетанија кад су стигли на Саву и Уну, увидјевши да је тако била организована угарско-хрватска одбрамбена крајина, па су је и они прихватили. Међутим, постоји и мишљење да је капетанија првобитно постојала као команда на води, а тек касније попримла шире значење. Та мишљења нису су дивергентна. Али, навешћу податак који потврђује ово друго мишљење. Наиме, у оба наведена пописа (1616, 1643) евидентан је и постојање

40. X. Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 154, –308.

бан капетан на ријеци Сави. Поред градишког капетана, у Градишкој је сједио и други, »капетан Саве«. Какво је било разграничење власти између њих двојице није јасно. Видљива је само одређена разлика у дневницама. Наиме, 1643. градишки капетан имао је дневницу од 45, а његов ђехаја 23 акче, док је »капетан Саве« Исмаил, син Мустафе имао 43, а ђехаја 20 акчи. То, ипак, много не казује. Очито је да се »капетан Саве« бринуо искључиво о пловним објектима и операцијама на тој ријеци. Отуда, вјероватно, и податак код Крешевљаковића да је у ово вријеме постојала и капетанија у Јасеновцу којој, међутим, нема спомена у иашим пописима. Ту се, сигурно, ради о »капетану Саве«, који је могао имати различита сједишта на Сави, а не о јасеновачкој капетанији.

До средине XVII стољећа, на цијелој крајини је било основано 19 капетанија, осим оне на Сави још 18 и то: Градишка, Дубица, Костајница, Зрин, Бихаћ, Клис, Камеиград, Удвина, Обровац, Надин, Скрадин, Врана, Земун (Земуиик), Sedd-i Islam, Задварје, Вргорац, Габела и Нови (у Боки). Капетани су били по рангу најстарији на свом подручју; били су надређени тврђавским диздарима и имали су обично дупло веће дневнице од диздара; кретале су се око 40, а диздара око 20 акчи. Ипак, чини се, да је постојала одређена диференцијација команде. Диздару је припадала директна команда над дефанзивним дијелом посаде, над мустахфизима и тобџијама, док је оперативни дио посаде (азапи, фариси мартолози) био под директном командом капетана. На такав однос указивала би и чињеница што су сви капетани били из цемата оперативне посаде, највише од азапа, док нема ниједног случаја да је капетан произашао од мустахфиза, као ни то да је диздар био из другог неког рода осим ага мустахфиза. Од наведених 19 капетана само су двојица, у Врани и Sedd-i Islamu, били фариси, а у Задварју мартолози, док су 16 капетана били азапи.

Капетани су, даље, имали директну личну пратњу која се састојала обично од 2 цемата азапа. Изричит податак о томе наведен је 1643. код пописа улufeџија тврђаве Нови. Ту стоји: »цемат азапа нове и старе тврђаве новског капетана у ливи Херцеговини«, што је износило 2 цемата, по 1 у старом и новом дијелу, од укупно 48 људи (8 командног особља и 40 обичних азапа). У другим случајевима, гдјегод је у тврђави евидентиран капетан (Градишка, Костајница), понављају се 2 цемата у редном броју цемата азапа, тј. 2 цемата која чине пратњу капетана.

* * *

Овај гранични територијални појас, какав је описан, углавном је остао такав све до пред крај XVII ст., до великог рата (1683-1699), уз неке коректуре тог појаса у корист Млетака (Дрниш, Врана и Островица), као посљедица кандијског рата (1645-1669).

Иако су за цијело вријеме и с турске и западне стране улагани напори да се очува стабилност граница санкционисаних мировним уговори-

ма, појединачних обостраних упада преко једне и друге границе било је стално и небројено. О томе свједочи обимна историјска грађа, као и поезија, томови јуначких народних пјесама које у танчине опјевавају четовање босанских крајишника по равним Котарима и цијелој млетачкој и аустријској крајини.

Adem Handžić

ON THE ORGANIZATION OF THE BOSNIAN EYALET'S BORDER AREA IN THE 17th CENTURY

(Summary)

On the basis of a few Turkish registers of the borderline fortresses from the period, this work tries to explain the organization and the structure of a military border area (*vojna krajina*) within the Western borders of the Bosnian *eyalet*.

The organization of the border area was manifested in two ways: a) in a special status of the border fortresses and the structure of their garrisons, and b) in the establishment of captaincies as military districts in the area, the organization of which was extended onto the whole interior of Bosnia.

1) The term border (*krajina*) encompassed seven *sanjaks* of the Bosnian *eyalet* having included the total of about 85 more significant fortresses. These fortresses were protected exclusively by border-guards, hirelings, so called *ulufecis* (who were paid per diem), whereas the garrisons of other fortresses had the soldiers with permanent estate domains (*timar*). The garrisons of the borderline fortresses consisted of the following military branches: the *mustahfizes*, *azaps*, *farises*, *topcis* (gunners), and *martoloses*. The composition and structure of the garrisons is described in the work (a denominational and other structure), officers and non-commissioned officers, the strategic importance of certain fortresses, pays etc.

2) Captaincies. Having reached the Sava and Una Rivers the Turks encountered this type of institution, and they applied it on their organization of the border area. By the end of 16th century five captaincies were in existence, and prior to the mid 17th century, the existence of 18 captaincies could be ascertained in this border area. The first captaincies were established along the rivers. In 1643 two captains were mentioned in Gradiška, and one of the was »the Captain of the Sava River«. The captains were senior officers in the areas under their jurisdiction.